

**การกระจายอำนาจสู่องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นในการบริหารจัดการ
ที่สาธารณประโยชน์ สำหรับเกษตรกรรมตามหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง
กรณีศึกษาการจัดสรรที่ดิน หมู่ที่ 6 ตำบลป่าไร่ อำเภอแม่ลาน จังหวัดปัตตานี¹**

ฮานาฟี มาหะมุ²
ผศ.ดร.มุฮัมหมัดอิลยาส หล้าปริง³

บทคัดย่อ

การศึกษาวิจัยครั้งนี้ มีวัตถุประสงค์เพื่อ (1) ศึกษากระบวนการและขั้นตอนในการจัดสรรที่สาธารณประโยชน์ สำหรับการทำให้เกษตรกรรมตามหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง (2) ปัญหาและอุปสรรคในการบริหารจัดการที่สาธารณประโยชน์ สำหรับการทำให้เกษตรกรรมตามหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง และ (3) แนวทางการพัฒนาการทำให้เกษตรกรรมตามหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง ให้เกิดผลอย่างยั่งยืน โดยศึกษาจากผู้นำท้องถิ่น ผู้นำท้องที่ ข้าราชการหน่วยงานภาครัฐ และอาสาสมัครเกษตรหมู่บ้าน รวมทั้งสิ้น 9 ราย เป็นการศึกษาวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) เครื่องมือที่ใช้ในการศึกษา คือ เอกสารทางวิชาการ งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง หนังสือสั่งการจากกรมส่งเสริมการปกครองท้องถิ่น หนังสือประกาศกระทรวง รายงานการประชุม เอกสารการถือครองที่ดิน และการลงพื้นที่สัมภาษณ์ โดยใช้วิธีการสัมภาษณ์แบบมีโครงสร้างหรือแบบสัมภาษณ์แบบเป็นทางการ ใช้คำถามแบบลักษณะปลายเปิด โดยบันทึกผลคำตอบจากการสัมภาษณ์ วิเคราะห์ข้อมูลโดยการประมวลผลจากเอกสาร และแบบสัมภาษณ์ทั้งหมดที่ผ่านการตรวจสอบความสมบูรณ์ของข้อมูล ความถูกต้องของข้อมูล และนำข้อมูลที่ได้มารวบรวมสรุปและวิเคราะห์

จากการศึกษาวิจัยพบว่า การกระจายอำนาจสู่องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นในการบริหารจัดการที่สาธารณประโยชน์ สามารถตอบสนองต่อการแก้ไขปัญหาภายในท้องถิ่นได้ตามความเหมาะสมและบริบทของท้องถิ่น บนหลักธรรมาภิบาลของการบริหารจัดการบ้านเมืองที่ดี ประกอบด้วย 4 หลักการสำคัญ คือ 1) การบริหารจัดการภาครัฐแนวใหม่ ที่มีประสิทธิภาพ ประสิทธิผล และการตอบสนอง 2) ค่านิยมประชาธิปไตย บนหลักความเปิดเผย โปร่งใส สามารถตรวจสอบได้ 3) ประชาธิปไตย ในลักษณะการมีส่วนร่วมจากภาคส่วนต่าง ๆ เช่น หน่วยงานภาครัฐ ภาคเอกชน และภาคประชาชน และ 4) ความรับผิดชอบทางการบริหาร บนพื้นฐานความมีคุณธรรมและจริยธรรมในการดำเนินงาน

การมีอิสระในการบริหารจัดการบุคลากรของตนเอง การมีรายได้งบประมาณของตนเอง มีฐานะเป็นนิติบุคคล และการควบคุมกำกับโดยองค์การปกครองส่วนกลาง ที่ไม่ใช่การควบคุมในลักษณะสายการบังคับบัญชา แต่เป็นการควบคุมตามตัวบทกฎหมาย ซึ่งทำให้องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นสามารถดำเนินงานนโยบายต่าง ๆ ได้หลากหลายรูปแบบภายในกรอบอำนาจหน้าที่ที่ได้

¹ บทความเรียบเรียงจากการค้นคว้าอิสระ เรื่อง “การกระจายอำนาจสู่องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นในการบริหารจัดการที่สาธารณประโยชน์ สำหรับเกษตรกรรมตามหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง กรณีศึกษาการจัดสรรที่ดิน หมู่ที่ 6 ตำบลป่าไร่ อำเภอแม่ลาน จังหวัดปัตตานี” ซึ่งได้ผ่านการสอบเรียบร้อยแล้ว โดยมีอาจารย์ที่ปรึกษา คือ ผศ.ดร.มุฮัมหมัดอิลยาส หล้าปริง

² นักศึกษาปริญญาโท โครงการหลักสูตรรัฐศาสตรมหาบัณฑิต (สาขาวิชาสหวิทยาการเพื่อการพัฒนาท้องถิ่น) มหาวิทยาลัยรามคำแหง

³ อาจารย์ที่ปรึกษาการค้นคว้าอิสระ

กำหนดไว้ในกฎหมาย เพื่อกำหนดนโยบายในการแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นในท้องถิ่น ด้วยหลักการมีส่วนร่วมจากประชาชนในท้องถิ่นและหน่วยงานภาครัฐอื่นที่เกี่ยวข้อง การบริหารจัดการที่สาธารณประโยชน์ขององค์การบริหารส่วนจังหวัดปัตตานี จึงเป็นอีกหนึ่งนโยบายเพื่อจัดสรรให้เกษตรกรที่ยากจนทำการเกษตรตามหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง โดยมีความมุ่งหวังให้เกษตรกรสามารถยกระดับคุณภาพชีวิตที่ดีขึ้นได้ สู่การขยายผลในการเป็นชุมชนที่ดำเนินชีวิตตามหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง ซึ่งในกระบวนการและขั้นตอนการจัดสรรที่สาธารณประโยชน์ เกษตรกรที่เข้าร่วมประชุมประชาคมเพื่อคัดเลือกในการรับสิทธิในที่ดินที่องค์การบริหารส่วนจังหวัดปัตตานีจะดำเนินการจัดสรร ล้วนเป็นเกษตรกรในพื้นที่ ซึ่งมีการจัดตั้งกลุ่มเกษตรกร ที่มีความตั้งใจและมุ่งมั่นในการทำเกษตรกรรมตามหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง ทั้งนี้ การทำเกษตรกรรมตามหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงดังกล่าวให้เกิดผลอย่างยั่งยืน ต้องประกอบด้วยปัจจัยที่สำคัญ ดังนี้ การดูแลรักษาคุณภาพน้ำ การเอาใจใส่ในการปรับปรุงและพัฒนาที่ดินให้มีคุณภาพต่อการทำเกษตร ซึ่งเป็นต้นทุนทางการเกษตรที่สำคัญ และการสร้างเกษตรกรให้มีความรู้ ความเข้าใจ มีความรักและห่วงใยในท้องถิ่น เพื่อเป็นศูนย์กลางในการขับเคลื่อนความยั่งยืนที่แท้จริง

คำสำคัญ : หลักการกระจายอำนาจ การจัดสรรที่สาธารณประโยชน์ การทำเกษตรตามหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง

บทนำ

ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

ความเหลื่อมล้ำในการเข้าถึงทรัพยากรที่ดิน ยังคงเป็นปัญหาใหญ่ของเมืองไทย เพราะทุกวันนี้มีคนยากจนอีกเป็นจำนวนมากไม่มีที่ดินทำกินและที่อยู่อาศัยเป็นของตนเอง เมื่อดูโครงสร้างการถือครองที่ดินในประเทศ ซึ่งประเทศไทยมีเนื้อที่ทั้งหมด 321 ล้านไร่ แบ่งเป็นที่ดินของรัฐ 183 ล้านไร่ คิดเป็นสัดส่วน 57.26% ของเนื้อที่ทั้งหมด ส่วนที่เหลือ 138 ล้านไร่ เป็นที่ดินของภาคเอกชน คิดเป็นสัดส่วน 42.74% โดยกว่า 90% ของที่ดินภาคเอกชน ไปกระจุกตัวอยู่กับกลุ่มคนเพียง 10% ของประชากรทั้งประเทศ หรือประมาณ 6 ล้านคน และที่น่าสนใจคือ ที่ดินที่ไปตกอยู่ในมือคนกลุ่มนี้ กว่า 70% ถูกปล่อยทิ้งไว้ให้รกร้างว่างเปล่า ไม่ได้ใช้ประโยชน์ หรือใช้ประโยชน์ไม่เต็มที่ ชี้ให้เห็นว่า การใช้ประโยชน์จากที่ดินของเมืองไทยยังขาดประสิทธิภาพ (www.thaipublica.org, 2555)

ในอดีตรัฐบาลได้มีการจัดสรรที่ดินให้เกษตรกรที่ยากจน โดยให้ความสำคัญต่อเกษตรกรที่ไม่มีที่ดินทำกินที่ได้บุกรุกที่ดินของรัฐ โดยการออกเอกสารสิทธิในที่ดินให้ทำการเกษตร โดยมีเงื่อนไขห้ามไม่ให้โอนกรรมสิทธิ์ให้ผู้อื่น ปรากฏว่าเกษตรกรมีการนำที่ดินไปขายสิทธิ์ให้นายทุนเพื่อนำเงินไปใช้หนี้เป็นจำนวนมากไม่น้อย เมื่อเกษตรกรไร้อินทินทำกินก็เกิดการบุกรุกที่ดินของรัฐอีก ซึ่งเป็นปัญหาที่ไม่จบสิ้น แสดงให้เห็นว่าแม้เกษตรกรมีที่ดินทำกิน แต่ก็ยังไม่พ้นความยากจน ยังคงมีหนี้สิน เนื่องจากผลผลิตที่ขายแล้วขาดทุน เมื่อขาดทุนติดต่อกัน จึงไม่สามารถใช้หนี้ส่งผลให้เกิดการขายสิทธิ์ที่ดินในการครอบครอง

การทำเกษตรเชิงเดี่ยวหรือการปลูกพืชเชิงเดี่ยว (Monoculture) ทำให้วิถีชีวิตของเกษตรกรผูกโยงกับระบบเศรษฐกิจที่ถูกกำหนดด้วยระบบกลไกทางตลาด การพึ่งพิงปัจจัยการผลิตและตลาดภายนอกได้ลดทอนความสามารถในการพึ่งตนเองของเกษตรกร ในขณะที่ความผันผวนของ

ราคาพืชผลเกษตรกรรมเป็นอีกหนึ่งปัญหาหลักของประเทศไทย ในเวลาที่ราคาพืชผลการเกษตรราคาตกต่ำ เกษตรกรที่ปลูกพืชเชิงเดี่ยวจะได้รับความเดือดร้อน รัฐบาลควรกำหนดนโยบายช่วยให้เกษตรกรรายย่อยหลุดพ้นจากเกษตรกรรมที่ผูกโยงกับระบบกลไกตลาดโลก โดยหันมาใช้ยุทธศาสตร์เศรษฐกิจพอเพียง ซึ่งไม่เพียงแต่เพื่อลดต้นทุนการผลิตและลดการพึ่งพิงระบบกลไกของตลาดเท่านั้น แต่ยังให้ความสำคัญกับการผลิตที่คำนึงถึงการใช้ทรัพยากรธรรมชาติที่ตระหนักในคุณค่าความสมดุลของระบบนิเวศ อันจะนำไปสู่การใช้ทรัพยากรอย่างยั่งยืน

ปัญหาในเรื่องสัดส่วนการครอบครองที่ดิน ปัญหาระบบกลไกตลาดโลกที่มุ่งเน้นเกษตรกรรมเชิงเดี่ยว เพื่อสร้างผลผลิตเชิงปริมาณป้อนสู่ตลาด เมื่อเกิดปัญหาความผันผวนของราคาผลผลิต ผลกระทบดังกล่าวย่อมส่งผลกระทบต่อเกษตรกรอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ การนำหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงสู่การดำเนินชีวิตมีจุดมุ่งหมายเพื่อให้เกิดการพิจารณาในการดำเนินงานอย่างรอบด้าน มีความรอบคอบระมัดระวัง โดยเลือกรับการเปลี่ยนแปลงที่ส่งผลกระทบในแง่ดี ในขณะที่เดียวกันก็ต้องสร้างระบบภูมิคุ้มกันในตัวที่ดีพอสมควรต่อการเปลี่ยนแปลงในแง่ที่ไม่ดีและไม่อาจหลีกเลี่ยงได้ การทำเกษตรทฤษฎีใหม่ที่มีความสำคัญกับแหล่งน้ำ ซึ่งถือเป็นต้นทุนการผลิตที่สำคัญในการทำการเกษตร โดยให้องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น ซึ่งเป็นหน่วยงานราชการหน่วยงานหนึ่งที่เกิดขึ้นตามหลักการกระจายอำนาจ กำหนดนโยบายและดำเนินการจัดสรรที่ดินทำกินให้แก่เกษตรกรสำหรับเกษตรกรรมตามหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง โดยมีความคาดหวังให้เกษตรกรสามารถนำหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงสู่การปฏิบัติในชีวิตประจำวันได้อย่างเป็นรูปธรรม เกิดความมุ่งมั่นในการพัฒนาตนเอง สร้างรายได้ที่มั่นคง มีวิถีชีวิตที่ดี และเป็นแบบอย่างความสำเร็จนำไปสู่การขยายผลต่อไปในอนาคต

ที่สาธารณประโยชน์ในเขตพื้นที่หมู่ที่ 6 ตำบลป่าไร่ อำเภอแม่ลาน จังหวัดปัตตานี เป็นที่สาธารณประโยชน์ที่อยู่ภายใต้การควบคุมดูแลขององค์การบริหารส่วนจังหวัดปัตตานี โดยมีนโยบายเพื่อนำมาจัดสรรให้แก่เกษตรกร เดิมทีเป็นที่ดินรกร้างว่างเปล่าไม่ได้มีการนำมาใช้ประโยชน์ อีกทั้งยังเป็นพื้นที่ที่ไม่มีแหล่งน้ำ ในภายหลังได้มีการขุดหน้าดินเพื่อสร้างเป็นที่กักเก็บน้ำสำหรับทำการเกษตรให้แก่ประชาชนในพื้นที่ ซึ่งดินที่ขุดขึ้นมาเป็นดินเหนียวและได้ถูกนำมาถมหน้าดินในพื้นที่บริเวณรอบข้าง สภาพพื้นดินจึงมีลักษณะแข็ง สารอาหารน้อย เป็นพื้นที่ที่สามารถเพาะปลูกได้สำหรับพืชบางชนิดเท่านั้น จึงเป็นปัญหาและอุปสรรคหลักในการจัดสรรเพื่อทำการเกษตร การจัดให้มีโครงสร้างพื้นฐานเพื่ออำนวยความสะดวกในการเพาะปลูกอย่างทั่วถึง การให้ความรู้ในการทำเกษตรทฤษฎีใหม่แก่เกษตรกร การกระจายสินค้าผลผลิตทางการเกษตร เพื่อให้เกิดผลอย่างยั่งยืน จึงเป็นความท้าทายขององค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นในการกำหนดนโยบายในครั้งนี้

วัตถุประสงค์ของการศึกษา

1. เพื่อศึกษากระบวนการและขั้นตอนในการจัดสรรที่สาธารณประโยชน์ สำหรับการทำการเกษตรกรรมตามหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง
2. เพื่อศึกษาปัญหาและอุปสรรคในการบริหารจัดการที่สาธารณประโยชน์ สำหรับการทำการเกษตรกรรมตามหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง
3. เพื่อศึกษาแนวทางการพัฒนาการทำเกษตรกรรมตามหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงให้เกิดผลอย่างยั่งยืน

การทบทวนวรรณกรรม

แนวคิดเกี่ยวกับหลักการกระจายอำนาจ

พรชัย รัศมีแพทย์ (อ้างถึงใน ตระกูล มีชัย 2538, หน้า 5-9) ได้เสนอมาตรการของการกระจายอำนาจไว้ในความหมายของการกระจายอำนาจทางการเมืองให้ชุมชนปกครองตนเองในรูปแบบหน่วยการปกครองท้องถิ่นซึ่งมีมาตรการ ดังนี้

1. กำหนดเขตแดนและจำนวนประชากร

2. กำหนดกิจการให้ดำเนินการ

2.1 กิจการที่มอบให้องค์การปกครองส่วนท้องถิ่นได้

2.2 กิจการที่ไม่อาจมอบให้องค์การปกครองส่วนท้องถิ่น

3. **ความเป็นอิสระ (Autonomy)** เป็นอิสระภายใต้เงื่อนไขอันเป็นลักษณะเฉพาะที่มีความสัมพันธ์กัน 4 ประการ คือ

3.1 การมีบุคลากรของตนเอง

3.2 การมีรายได้ของตนเอง

3.3 การมีฐานะนิติบุคคล

3.4 การควบคุมกำกับโดยองค์การปกครองส่วนกลาง

แนวคิดของหลักการกระจายอำนาจ เป็นการให้อำนาจในการดำเนินงาน การตัดสินใจ การวินิจฉัยชี้ขาด แก่องค์การปกครองส่วนท้องถิ่นเกี่ยวกับงานบริการสาธารณะในบางเรื่องที่สอดคล้องกับบริบทของท้องถิ่น ท้องที่การปกครองส่วนกลางอาจดำเนินการไม่ได้ผล ซึ่งได้ให้อิสระแก่องค์การปกครองส่วนท้องถิ่นในการบริหารงานต่าง ๆ และมีฐานะเป็นนิติบุคคลมีสิทธิอันชอบธรรมทางกฎหมายในการดำเนินงานนโยบายได้อย่างคล่องตัว

แนวคิดและทฤษฎีเกี่ยวกับกระบวนการจัดสรรที่ดินอย่างมีประสิทธิภาพ

เป้าหมายสำคัญของการจัดสรรที่ดินเพื่อให้เกษตรกรทำการเกษตรตามหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงนั้น คือ การยกระดับคุณภาพชีวิตและสร้างรายได้ให้กับครอบครัวของตนเอง ซึ่งแนวคิดในการจัดสรรที่ดินให้มีประสิทธิภาพและมีประสิทธิผล นักวิชาการได้ให้แนวทางไว้ โดยสามารถสรุปเป็นขั้นตอนต่าง ๆ ดังนี้

Babalola and Olayemi, 2014; Eck, 2014; Sharma, Upreti, and Muller-Boker, 2014; Mkhize, Bourguignon and Brink, 2009; Niazi, 2003 (อ้างถึงใน ญัฐกริช เปาอินทร์ 2558, หน้า 77-83)

1. การกำหนดข้อตกลงร่วมกัน การกำหนดนโยบาย และการผ่านกฎหมาย
2. การคัดเลือกผู้ควรได้รับสิทธิการเข้าถึงและใช้ประโยชน์จากที่ดินทำกินอย่างเป็นธรรม
3. การกำหนดประเภทสิทธิของบุคคลผู้สมควรได้รับการจัดสรรที่ดินทำกิน
4. การระบุที่ดินที่จะทำการจัดสรรอย่างจำเพาะเจาะจง
5. การแสวงหาที่ดินที่จะทำการจัดสรร
6. การให้หลักประกันในการถือครองที่ดิน
7. กลไกในการระงับข้อพิพาท

8. การสนับสนุนการพัฒนาที่ดินจัดสรรให้เกิดประโยชน์สูงสุด

9. การตรวจสอบและประเมินผลการดำเนินการ

แนวคิดของหลักการจัดสรรที่ดิน เปรียบเสมือนกรอบแนวทาง กระบวนการและขั้นตอนการจัดสรรที่ดิน ที่นำไปสู่การพัฒนาแผนงานการจัดสรรที่ดินให้เกิดประสิทธิภาพสูงสุด โดยรูปแบบการมีส่วนร่วมและบูรณาการในการดำเนินงาน การคัดเลือกเกษตรกรเพื่อรับการจัดสรรที่ดินอย่างโปร่งใสและยุติธรรม การสำรวจพื้นที่และพัฒนาให้เกิดความเหมาะสมด้านเกษตรกรรม เพื่อให้ทราบถึงศักยภาพของพื้นที่ ปัญหาอุปสรรคต่าง ๆ ซึ่งเป็นข้อมูลพื้นฐานในการวางแผนการดำเนินงาน การพัฒนาที่ดิน การส่งเสริมความรู้ด้านการเกษตร การออกกฎระเบียบเพื่อป้องกันและระงับข้อพิพาทที่อาจเกิดขึ้น กระบวนการติดตามประเมินผลเป็นอีกหนึ่งกลไกสำคัญในการตรวจสอบผลลัพธ์ที่เกิดขึ้นทั้งในด้านบวกและลบ เพื่อนำเป็นข้อมูลในการวางแผนในการพัฒนาต่อไป

แนวคิดของหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง

ทิตานา แคมมณี (2558, หน้า 6) ปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง มีหลักพิจารณาอยู่ด้วยกัน 5 ส่วน ดังนี้

1. **กรอบแนวคิด** เป็นปรัชญาที่ชี้แนะทางการดำรงอยู่และปฏิบัติตนในทางที่ควรจะเป็น โดยมีพื้นฐานมาจากวิถีชีวิตดั้งเดิมของสังคมไทย สามารถนำมาประยุกต์ใช้ได้ตลอดเวลาและเป็นการมองโลกเชิงระบบที่มีลักษณะพลวัต มุ่งเน้นการรอดพ้นจากภัยและวิกฤต เพื่อความมั่นคงและความยั่งยืนของการพัฒนา

2. **คุณลักษณะ** เศรษฐกิจพอเพียงสามารถนำมาประยุกต์ใช้กับการปฏิบัติตนได้ในทุกระดับ โดยเน้นการปฏิบัติบนทางสายกลาง และการพัฒนาอย่างเป็นขั้นตอน

3. **คำนิยาม** ประกอบด้วย 3 คุณลักษณะ ดังนี้

3.1 **ความมีเหตุผล** หมายถึง การตัดสินใจเกี่ยวกับระดับของความพอเพียงนั้น จะต้องเป็นไปอย่างมีเหตุผล โดยพิจารณาจากเหตุปัจจัยที่เกี่ยวข้อง ตลอดจนคำนึงถึงผลที่คาดว่าจะเกิดขึ้นจากการกระทำนั้น ๆ อย่างรอบคอบ

3.2 **ความพอประมาณ** หมายถึง ความพอดี ที่ไม่น้อยเกินไปและไม่มากเกินไป โดยไม่เบียดเบียนตนเองและผู้อื่น เช่น การผลิตและการบริโภคที่อยู่ในระดับพอประมาณ

3.3 **การมีภูมิคุ้มกันในตัวที่ดี** หมายถึง การเตรียมตัวให้พร้อมรับผลกระทบและการเปลี่ยนแปลงด้านต่าง ๆ ที่จะเกิดขึ้น โดยคำนึงถึงความเป็นไปได้ของสถานการณ์ต่าง ๆ ที่คาดว่าจะเกิดขึ้นในอนาคตทั้งใกล้และไกล

4. **เงื่อนไข** ประกอบด้วย 2 เงื่อนไข ดังนี้

4.1 **เงื่อนไขความรู้** ประกอบด้วยความรู้รอบรู้เกี่ยวกับวิชาการต่าง ๆ อย่างรอบด้าน ความรอบคอบที่จะนำความรู้เหล่านั้นมาพิจารณาให้เชื่อมโยงกัน เพื่อประกอบการวางแผน และความระมัดระวังในขั้นปฏิบัติ

4.2 **เงื่อนไขคุณธรรม** ที่จะต้องเสริมสร้าง ประกอบด้วย มีความตระหนักในคุณธรรม มีความซื่อสัตย์สุจริต และมีความอดทน มีความเพียร ใช้สติปัญญาในการดำเนินชีวิต

แนวคิดหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง ถือเป็นแนวคิดที่สำคัญในการดำรงชีวิตบนเส้นทางสายกลาง ที่มุ่งเน้นให้ประชาชนสามารถดำเนินชีวิตภายใต้กระแสโลกาภิวัตน์ได้อย่างเหมาะสม มีเหตุผลในการตัดสินใจ มีความพอประมาณ มีความองค์ความรู้ ซึ่งเป็นปัจจัยการดำเนินชีวิตที่สำคัญที่สามารถเป็นต้นทุนทางความคิด สร้างภูมิคุ้มกันแก่ตนเอง เพื่อรองรับการเปลี่ยนแปลงและไม่ส่งผลกระทบต่อที่รุนแรง อีกทั้งยังส่งเสริมให้มีคุณธรรม ซื่อสัตย์สุจริต ใช้สติปัญญาในการดำเนินชีวิต

แนวคิดของหลักการทำระบบเกษตรกรรมยั่งยืน

วิฑูรย์ เลี่ยนจำรูญ (2547, หน้า 32-36) ได้กำหนดหลักการ 10 ประการของเกษตรกรรมยั่งยืน โดยมีรายละเอียด ดังนี้

1. ใช้ประโยชน์และพัฒนาภูมิปัญญาพื้นบ้านเพื่อใช้ในระบบเกษตรกรรม
2. ส่งเสริมให้เกษตรกรมีบทบาทหลักในการพัฒนาความรู้และการวิจัยทางการเกษตร
3. ใช้ทรัพยากรจากภายในและลดการใช้ปัจจัยการผลิตจากภายนอก
4. หลีกเลี่ยงและปฏิเสธการใช้สารเคมีเพื่อการเกษตรและผลิตภัณฑ์
5. ให้ความสำคัญสูงสุดในการปรับปรุงบำรุงดินให้ดำรงอยู่ได้อย่างยั่งยืน
6. สร้างความหลากหลายของกิจกรรมการผลิตทางการเกษตร
7. ควบคุมศัตรูพืชโดยวิธีธรรมชาติ
8. ผลิตอาหารในปริมาณที่เพียงพอแก่ความต้องการที่จำเป็นในการดำรงชีวิต
9. ปฏิบัติต่อธรรมชาติและสิ่งมีชีวิตอื่นด้วยความเคารพ
10. ให้อำนาจให้เกษตรกรและชุมชนสามารถพัฒนาตนเองได้โดยอิสระ

แนวคิดการทำระบบเกษตรกรรมยั่งยืน เป็นแนวทางที่สำคัญที่สามารถนำมาประยุกต์ใช้กับการทำเกษตรกรรมตามหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงให้เกิดความยั่งยืน ตามนโยบายการจัดสรรที่สาธารณประโยชน์ขององค์การบริหารส่วนจังหวัดปัตตานี สามารถชี้ให้เห็นถึงความสำคัญในลำดับขั้นตอนต่าง ๆ ยังคงรักษาภูมิปัญญาพื้นบ้านเดิมและใช้ประโยชน์ในการผนวกกับการทำเกษตรทฤษฎีใหม่ โดยการนำต้นทุนทางธรรมชาติที่มีอยู่ในท้องถิ่นมาใช้ประโยชน์ทดแทนสารเคมีที่จะส่งผลเสียต่อพืช สภาพดิน เกษตรกร และสิ่งแวดล้อมรอบข้าง ทั้งยังเป็นการพัฒนาการเกษตรในรูปแบบเกษตรกรรมเป็นศูนย์กลาง โดยมีหน่วยงานภาครัฐให้การส่งเสริมและสนับสนุน ให้เกษตรกรเกิดองค์ความรู้และกระบวนการทัศน์ใหม่ทางความคิดในการทำเกษตรตามปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงให้เกิดความยั่งยืนต่อ

วิธีดำเนินการศึกษา

วิธีการเก็บรวบรวมข้อมูลที่สัมพันธ์กับการศึกษาวิจัยเชิงคุณภาพในครั้งนี้ มี 4 ลักษณะ ได้แก่ การเก็บรวบรวมข้อมูลจากการศึกษาค้นคว้าข้อมูลจากเอกสารทางวิชาการ ข้อมูลจากสื่อเทคโนโลยีสารสนเทศ ข้อมูลจากการสังเกตการณ์แบบไม่มีส่วนร่วม และข้อมูลจากการสัมภาษณ์เจาะลึก ซึ่งการเก็บรวบรวมข้อมูลดังกล่าว อันมีสาระสำคัญโดยสรุป ดังนี้

1. การเก็บรวบรวมข้อมูลจากเอกสารทางวิชาการและข้อมูลจากสื่อเทคโนโลยีสารสนเทศ โดยเก็บรวบรวมข้อมูลจากระบบเครือข่ายห้องสมุดในประเทศไทยของสำนักงานคณะกรรมการการอุดมศึกษา ซึ่งเป็นแหล่งรวบรวมเอกสารทางวิชาการ และแหล่งข้อมูลนักวิชาการทางเว็บไซต์ที่ปรากฏ

บนอินเทอร์เน็ต เป็นข้อมูลในระดับทุติยภูมิ (Secondary Data) ประเภทต่าง ๆ เช่น เอกสารทางวิชาการ งานวิจัย วารสาร หนังสือ เป็นต้น

2. การเก็บรวบรวมข้อมูลจากการสัมภาษณ์เจาะลึก โดยเก็บรวบรวมข้อมูลจากบุคคลที่เกี่ยวข้อง อาทิ เจ้าหน้าที่รัฐที่เกี่ยวข้อง นักวิชาการ ผู้บริหาร และผู้กำหนดนโยบาย ผ่านรูปแบบการสัมภาษณ์ เป็นข้อมูลในระดับปฐมภูมิ (Primary Data) ซึ่งสัมภาษณ์ในลักษณะแบบสอบถามปลายเปิด ตามที่ได้กำหนดลักษณะเนื้อหาตามวัตถุประสงค์การศึกษา ซึ่งมีจุดบันทึกและการบันทึกเสียง และได้ขออนุญาตผู้ถูกสัมภาษณ์ในการบันทึกการสนทนาก่อนทุกครั้ง

3. การเก็บรวบรวมข้อมูลจากการสังเกตการณ์แบบไม่มีส่วนร่วม เป็นการสังเกตการณ์ที่ผู้ศึกษาไม่มีปฏิสัมพันธ์โต้ตอบกับกลุ่มเป้าหมาย การสังเกตการณ์เป็นไปในลักษณะการเข้าร่วมประชุมโดยผู้ศึกษาได้ให้ความสำคัญกับรายละเอียดของสิ่งที่ศึกษาในลักษณะที่ไม่ใส่ความเห็นส่วนตัวและความรู้สึกส่วนตัว ซึ่งผู้ศึกษาได้ทำการศึกษาข้อมูลจากเอกสารที่เกี่ยวข้องเบื้องต้น และประสานเจ้าหน้าที่ผู้รับผิดชอบเพื่อเข้าร่วมสังเกตการณ์และลงพื้นที่เป้าหมายในการศึกษาและเก็บข้อมูล

บทสรุปและข้อเสนอแนะ

สรุปผลการศึกษา

1. การกระจายอำนาจสู่องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นในการบริหารจัดการที่ดินของรัฐและที่ดินในกรรมสิทธิ์

ผลการศึกษาพบว่า การกระจายอำนาจสู่องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นเป็นไปตามเจตนารมณ์ของรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช 2560 ที่ส่งเสริมให้เกิดองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นเพื่อดำเนินกิจการบริการสาธารณะ ให้เกิดประโยชน์สูงสุดต่อประชาชนในท้องถิ่นตามหลักการพัฒนาที่ยั่งยืน โดยเป็นการบริหารราชการแผ่นดินที่ต้องสอดคล้องกับงบประมาณ รายได้บุคลากร และบริบทของท้องถิ่น ซึ่งองค์การบริหารส่วนจังหวัดปัตตานีถือเป็นส่วนราชการท้องถิ่นที่เกิดขึ้นตามพระราชบัญญัติองค์การบริหารส่วนจังหวัด พุทธศักราช 2540 มีการกำหนดอำนาจหน้าที่ที่ชัดเจนในการทำกิจกรรมบริการสาธารณะ เพื่อให้สามารถแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นในท้องถิ่นตามบริบทของแต่ละท้องถิ่น ตลอดจนให้มีฐานะเป็นนิติบุคคล มีอิสระ ในการบริหารงานราชการ ทั้งนี้ การบริหารจัดการที่ดินของรัฐและที่ดินในกรรมสิทธิ์ขององค์การบริหารส่วนจังหวัดปัตตานี จึงเป็นอำนาจหน้าที่โดยชอบธรรมที่องค์การบริหารส่วนจังหวัดปัตตานี สามารถกำหนดเป็นนโยบายบริการสาธารณะเพื่อจัดหาผลประโยชน์ในที่ดินที่อยู่ในการดูแล ตลอดจนการจัดสรรที่ดินเพื่อให้เกิดสาธารณประโยชน์ด้วยเช่นกัน

2. ผลการศึกษากระบวนการและขั้นตอนในการจัดสรรที่สาธารณประโยชน์ สำหรับการทำเกษตรกรรมตามหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง

ผลการศึกษาพบว่ากระบวนการและขั้นตอนในการจัดสรรที่สาธารณประโยชน์ สำหรับการทำเกษตรกรรมตามหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง ประกอบด้วย 3 ขั้นตอนหลัก ซึ่งมีรายละเอียดสรุปได้ดังนี้

ขั้นตอนที่ 1 การชักจูงและเตรียมความพร้อม เป็นขั้นตอนของการทำความเข้าใจในความเป็นมาและกรอบดำเนินงานของนโยบาย เช่น การทราบถึงสภาพปัญหาของบริบทท้องถิ่นใน

ปัจจุบัน เจตนารมณ์และนโยบายของรัฐบาล โดยการบูรณาการในการทำงานแบบมีส่วนร่วมจากภาคส่วนต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง เช่น หน่วยงานภาครัฐ ภาคเอกชน และภาคประชาชน มีการจัดตั้งคณะทำงานเพื่อพิจารณา ระดมความคิด ในด้านที่ตนเองมีความรู้ ความสามารถ และความเชี่ยวชาญ และนำเสนอแนวทางสำหรับการกำหนดแผนการปฏิบัติงานร่วมกัน ซึ่งเป็นแนวทางที่สามารถนำไปประยุกต์ใช้และแก้ปัญหาได้จริงตามที่ได้กำหนดนโยบายขึ้น ตลอดจนการกำหนดหลักเกณฑ์ เงื่อนไขต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องของการจัดสรรที่สาธารณประโยชน์ การคัดเลือกเกษตรกรผู้มีสิทธิในที่ดินจัดสรร และการพิจารณาคัดเลือกที่ดินที่เหมาะสมในการดำเนินนโยบาย

ขั้นตอนที่ 2 การศึกษาสภาพพื้นที่และดำเนินการจัดสรร เป็นขั้นตอนการสำรวจพื้นที่เพื่อทำการเก็บข้อมูลในบริบทต่าง ๆ เช่น ข้อมูลชุมชน สภาพดิน สภาพน้ำ และสภาพอากาศ เป็นต้น โดยนำข้อมูลที่ได้สำรวจ ทั้งที่เป็นสภาพปัญหา ศักยภาพที่มีอยู่ในพื้นที่และในชุมชน สู่การพิจารณาคัดเลือกที่ดินสาธารณประโยชน์ที่อยู่ในความดูแลขององค์การบริหารส่วนจังหวัดปัตตานี และเข้ากับหลักเกณฑ์เงื่อนไขของนโยบาย ตลอดจนดำเนินการออกแบบพื้นที่ออกเป็นแปลง ๆ ละ 1 งาน เพื่อให้เกษตรกรผู้มีสิทธิที่ได้รับการคัดเลือกดำเนินการจับฉลากอย่างยุติธรรม เท่าเทียม และโปร่งใส

ขั้นตอนที่ 3 การคัดเลือกผู้มีสิทธิในที่ดินสาธารณประโยชน์ที่จัดสรร เป็นขั้นตอนการคัดเลือกเกษตรกร ที่ได้แจ้งความประสงค์เพื่อขอเข้าใช้ประโยชน์จากที่ดินที่องค์การบริหารส่วนจังหวัดปัตตานีจะดำเนินการจัดสรรสำหรับทำการเกษตร โดยในขั้นตอนนี้ต้องให้เกษตรกรที่ลงชื่อแสดงความประสงค์ได้รับความเท่าเทียม ยุติธรรม และเข้าหลักเกณฑ์ตามที่ได้กำหนดไว้ ทางองค์การบริหารส่วนจังหวัดปัตตานีได้จัดประชุมประชาคม แต่ปรากฏว่าประชาชนที่เข้าร่วมประชาคมเพื่อรับการคัดเลือก มีเพียงประชาชนในเขตพื้นที่หมู่ที่ 6 ตำบลป่าไร่ อำเภอแม่ลาน เท่านั้น โดยมีผู้เข้าร่วมประชาคมจำนวน 98 ราย และได้ดำเนินการคัดเลือกเกษตรกรเพื่อให้ได้รับสิทธิในที่ดินเหลือเพียง 43 ราย เนื่องจากที่ดินดังกล่าวมีพื้นที่จำกัด ทั้งนี้ การคัดเลือกเกษตรกร 43 รายดังกล่าว ล้วนเป็นผู้ที่เข้าหลักเกณฑ์และเงื่อนไขทั้งสิ้น ผู้เข้าร่วมประชาคมทั้ง 98 รายนั้น เป็นสมาชิกกลุ่มเกษตรกรในหมู่ที่ 6 ตำบลป่าไร่ ทางกลุ่มได้ดำเนินการประชุมภายในกลุ่มร่วมกับคณะกรรมการหมู่บ้าน เพื่อคัดเลือกผู้ที่มีความเหมาะสมมาก่อนแล้ว ซึ่งแสดงให้เห็นว่ากลุ่มเกษตรกรดังกล่าวมีการเคลื่อนไหว มีกิจกรรม มีการลงมติผ่านการประชุมและเป็นที่ยอมรับภายในกลุ่ม ซึ่งเป็นจุดเริ่มต้นที่ดีในการดำเนินงานที่มุ่งเน้นคนหรือกลุ่มบุคคลเป็นศูนย์กลางในการดำเนินงาน บริหารจัดการและพัฒนา ทั้งนี้ กฎระเบียบในกลุ่มเกษตรกรข้างต้น ได้กำหนดไว้ว่าหากเกษตรกรรายใดไม่สามารถเพาะปลูกได้เต็มพื้นที่ที่ได้รับจัดสรร ทางกลุ่มจะดำเนินการให้สมาชิกเกษตรกรรายอื่นเข้ามาใช้พื้นที่ส่วนที่เหลือในการเพาะปลูกแทน เพื่อให้เกิดการใช้ที่ดินอย่างเต็มพื้นที่และเกิดประโยชน์ให้มากที่สุด

3. ผลการศึกษาปัญหาและอุปสรรคในการบริหารจัดการที่สาธารณประโยชน์ สำหรับการทำการเกษตรกรรมตามหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง

ผลการศึกษาในกระบวนการและขั้นตอนในการจัดสรรที่สาธารณประโยชน์ดังกล่าวปรากฏ ดังนี้

1. สภาพดินในที่ดินสาธารณประโยชน์ที่องค์การบริหารส่วนจังหวัดปัตตานีจะดำเนินการจัดสรรให้แก่เกษตรกร ยังไม่เหมาะต่อการเพาะปลูกเท่าที่ควร

2. ความรู้ ความเข้าใจในเกษตรทฤษฎีใหม่ตามหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงของเกษตรกรที่ได้รับการจัดสรรที่ดินยังมีน้อยมาก

3. องค์การบริหารส่วนจังหวัดปัตตานีเป็นหน่วยงานหลักในการขับเคลื่อนนโยบาย แต่โครงสร้างองค์กรไม่เอื้อต่อลักษณะการดำเนินงานของนโยบายในด้านการเกษตร

4. แม้การดำเนินงานนโยบายจะมีลักษณะการมีส่วนร่วมจากหน่วยงานภาครัฐอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง แต่ยังคงมีปัญหาด้านการประสานงาน การเข้าร่วมประชุม เนื่องจากไม่ใช่สายการบังคับบัญชาโดยตรง

5. การประชาสัมพันธ์ข้อมูลข่าวสารในการจัดประชุมประชาคม เพื่อให้ประชาชนในเขตพื้นที่อำเภอแม่ลาน เข้าใจความประสงค์ในการจัดสรรที่ดินและร่วมประชาคมยังไม่ทั่วถึงเท่าที่ควร

4. ผลการศึกษาแนวทางการพัฒนาการทำเกษตรกรรมตามหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงให้เกิดผลอย่างยั่งยืน

ผลการศึกษาพบว่าแนวทางการพัฒนาการทำเกษตรกรรมตามหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงให้เกิดผลอย่างยั่งยืน มีดังนี้

1. พัฒนาภูมิปัญญาในท้องถิ่นร่วมกับองค์ความรู้ของเกษตรทฤษฎีใหม่เพื่อใช้ในระบบเกษตรกรรมตามหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง

2. ส่งเสริมและให้ความรู้แก่เกษตรกร เพื่อให้เกษตรกรเป็นหน่วยขับเคลื่อนหลักในการพัฒนาต่อยอดองค์ความรู้ สู่การปฏิบัติจริง และขยายผลต่อไปสู่เกษตรกรรุ่นใหม่

3. นำวัตถุดิบที่มีซึ่งเป็นทรัพยากรภายในท้องถิ่นและลดการใช้ปัจจัยการผลิตจากภายนอก เช่น การนำฟางข้าว เศษพืชสด เป็นวัตถุดิบในการปุ๋ยอินทรีย์ เป็นต้น

4. หลีกเลี่ยงการใช้สารเคมีในการทำเกษตรกรรม

5. เอาใจใส่และให้ความสำคัญสูงสุดในการปรับปรุงบำรุงดินให้ดำรงอยู่ได้อย่างยั่งยืน

6. สร้างความหลากหลายของกิจกรรมการผลิตทางการเกษตร โดยผสมผสานกิจกรรมการผลิตให้เกื้อกูลประโยชน์ต่อกันอย่างสูงสุด

7. ควบคุมศัตรูพืชโดยวิธีธรรมชาติ

8. สามารถสร้างผลผลิตที่เพียงพอต่อความต้องการในการดำรงชีวิตของครอบครัว

9. ส่งเสริมและสนับสนุนให้เกษตรกรและชุมชนสามารถพัฒนาตนเองได้โดยอิสระ

ข้อเสนอแนะที่ได้จากผลการศึกษา

1. กลุ่มเกษตรกรในชุมชนควรสร้างแกนนำเกษตรกรรุ่นใหม่ขึ้นมา เพื่อเรียนรู้และศึกษาการดำเนินชีวิตตามหลักเศรษฐกิจพอเพียง โดยแนวทางการทำเกษตรทฤษฎีใหม่ควบคู่ไปกับแกนนำรุ่นปัจจุบัน

2. กลุ่มเกษตรกรควรสร้างเครือข่ายกลุ่มกิจกรรมในการพัฒนาวิธีการทำเกษตรทฤษฎีใหม่ทั้งภายในและภายนอกชุมชนเพื่อสร้างความเข้มแข็งและมีการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ระหว่างกัน

3. หน่วยงานภาครัฐควรส่งเสริมและสนับสนุนให้มีการศึกษาดูงานการทำเกษตรทฤษฎีใหม่ที่ได้รับเป็นแหล่งเรียนรู้หรือแปลงตัวอย่าง เพื่อสร้างแรงจูงใจให้แก่กลุ่มเกษตรกรให้เกิดแนวคิดและองค์ความรู้ใหม่ ๆ ในการพัฒนาการทำเกษตรกรรมเพิ่มเติม

ข้อเสนอแนะสำหรับแนวทางการศึกษาวิจัยในครั้งต่อไป

1. ควรมีการศึกษาเปรียบเทียบถึงกระบวนการและขั้นตอนในการจัดสรรที่สาธารณประโยชน์สำหรับการทำเกษตรกรรม ในพื้นที่หมู่ที่ 6 ตำบลป่าไร่ จังหวัดปัตตานี กับพื้นที่อื่น ๆ ที่มีบริบทใกล้เคียงกัน
2. ควรมีการศึกษาแนวทางการพัฒนาการทำเกษตรกรรมตามหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงให้เกิดผลอย่างยั่งยืนกับกลุ่มเกษตรกรหรือชุมชนตัวอย่างอื่น ๆ เพิ่มเติม

บรรณานุกรม

- กรมส่งเสริมการปกครองท้องถิ่น. (2549). **มาตรฐานการดูแลรักษาที่สาธารณประโยชน์**. สืบค้นเมื่อ 24 กุมภาพันธ์, 2561, จาก กรมส่งเสริมการปกครองท้องถิ่น กระทรวงมหาดไทย : www.dla.go.th
- ณัฐกริช เปาอินทร์. (2558). **แนวทางการพัฒนาระบบการจัดสรรที่ดินทำกินในที่ราชพัสดุ จังหวัดสุราษฎร์ธานีอย่างมีประสิทธิภาพและยั่งยืน**, วารสารธรรมศาสตร์, 34(1), 77-83.
- ดาราวรรณ พรหมกัลป์. (2551). **การศึกษาผลการดำเนินงานหมู่บ้านเศรษฐกิจพอเพียง กรณีศึกษา : หมู่บ้านเศรษฐกิจพอเพียงตัวอย่าง อำเภอปัว จังหวัดน่าน**. วิทยานิพนธ์รัฐประศาสนศาสตรมหาบัณฑิต สาขาการบริหารและพัฒนาประชาคมเมืองและชนบท มหาวิทยาลัยราชภัฏอุตรดิตถ์.
- ตระกูล มีชัย. (2538). **การกระจายอำนาจ**. กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
- ทิตนา แคมมณี. (2558). **ถอดรหัสปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียงสู่การสอนกระบวนการคิด**. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
- ไทยพับลิก้า. (2555). **คนไทยไม่มีที่ทำกิน ที่ดินส่วนใหญ่อยู่ที่ “รัฐ-เอกชน” หวังกระจายการถือครอง**. สืบค้นเมื่อ 24 กุมภาพันธ์, 2561, จาก Thaiublica : www.thaipublica.org
- ผาณิต ชวชัยขนานนท์. (2555). **การออกแบบตลาดสดชุมชนเมือง ภายใต้ภูมิปัญญาเกษตรผสมผสาน**. วิทยานิพนธ์ศิลปมหาบัณฑิต สาขาวิชาการออกแบบภายใน มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- วิฑูรย์ ปัญญากุล. (2558). **หลักการ 10 ประการของเกษตรกรรมแบบยั่งยืน**. สืบค้นเมื่อ 24 กุมภาพันธ์, 2561, จาก นโยบายเกษตรและอาหาร : www.agricultureandfoodpolicy.org
- วิฑูรย์ เลี่ยนจำรูญ. (2558). **ความหลากหลายของการให้ความหมายเกษตรกรรมยั่งยืน**. สืบค้นเมื่อ 24 กุมภาพันธ์ 2561, จาก นโยบายเกษตรกรรมและอาหาร : www.agricultureandfoodpolicy.org
- สมบัติ อารงธัญวงศ์. (2558). **ทำไม...การปฏิรูปที่ดินจึงแก้ไขปัญหาความยากจนของเกษตรกรไทยไม่ได้???**. สืบค้นเมื่อ 24 กุมภาพันธ์, 2561, จาก Thai Tribune (ไทยทริบูน) : www.thaitribune.org
- สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ. (2556). **ประเพณีนิยม ตามหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง**. สืบค้นเมื่อ 24 กุมภาพันธ์, 2561, จาก สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ กระทรวงวัฒนธรรม : <http://book.culture.go.th/newbook/book/other/porper.pdf>

บรรณานุกรม (ต่อ)

สำนักบริหารการทะเบียน. (2561). ระบบสถิติทางการทะเบียน “สถิติประชากรและบ้าน จำนวนประชากรแยกอายุ”. สืบค้นเมื่อ 24 กุมภาพันธ์, 2561, จาก สำนักบริหารการทะเบียน กรมการปกครอง : <http://stat.dopa.go.th>

สำนักงานคณะกรรมการพิเศษเพื่อประสานงานโครงการอันเนื่องมาจากพระราชดำริ. (2553). **เพิ่มพูนคุณภาพชีวิตด้วยเศรษฐกิจพอเพียง (ฉบับพิเศษ)**, วารสารอันเนื่องมาจากพระราชดำริ, 8(2), 44-45.